

ISTORICUL DUMITRU ȘANDRU LA 70 DE ANI

Mihai Iacobescu

I. Dumitru Șandru s-a născut la 7 septembrie 1934 într-o familie modestă de țărani, în satul Sasca Mică, județul Baia.

Părinții săi – mama, Catinca, era o femeie frumoasă și amarnică, întocmai ca Vitoria Lipan; tatăl, Mitică se întorsese din primul război mondial fără o mână – erau amândoi oameni harnici și cinstiți. Dar aveau puțin pământ. Și, spre a face față la cei patru copii, doi băieți și două fete, mai ales că pentru acestea din urmă trebuia și ceva zestre, s-au gândit să înjghebeze într-una din cele două odăi ale casei lor modeste, în camera dinspre uliță, o dugheană. Aduceau și vindeau sare, chibrituri, gaz lampant, marmeladă, zahăr, orez, untdelemn, nasturi, ace, ată de cusut și multe alte mărunțișuri, astfel că sătenii nu mai trebuiau să bată drumul pe jos, până la prăvăliile din târg. Mai ales că în acei ani nu se pomenea nici de drum asfaltat, nici de autobuze, care să circule zilnic între Sasca și Fălticeni. Și se căzneau și se zbăteau ca apa de maiuri. Catinca și Mitică Șandru să-și poată scoate familia din nevoi. Să-și dea copiii să învețe oleacă de școală. Să aibă o meserie, ceva; s-o ducă mai bine decât dâșii. Fetele erau frumoase și-aveau să fie întrebate îndată. Dar, băieții, cu dâșii aveau gânduri mai mari. Să-i poarte chiar la o facultate. Să-și poată asigura o profesie mai bună, mai independentă.

Subțirel și sprinten, mereu binevoitor și cu un ușor zâmbet, cu care-i aștepta și trata pe clienți. „patronul” dughenei umbla ca o sfârlează pe după tețghea, cântărea marfa și făcea socoteala cu glas tare, glumea și întreba ba de una, ba de alta; și dacă n-aveai bani de-ajuns, te înscria într-un caiet cu mâna lui validă și-ți dădea de grijă să le spuie părinților cu cât ai mai rămas de plată. Uneori, în loc de câțiva creștari, care ți se cuveneau ca rest, îți întindea câteva bomboane. Alteori – dacă te încurcai la numărătoare și îi dădeai mai mulți bani decât îți cerea, îți înapoia pe cei care erau în plus și, cu un glas dojenitor – te întreba „cum de nu-ți place aritmetica... măi băiețele...?” Fiindcă, de cele mai multe ori, eram trimiși la cumpărături noi, copiii.

Dar, în general, oamenii nu cumpărau decât foarte puține lucruri. Doar cele strict necesare. Fiindcă aproape totul se făcea în casă. Și bucatele pentru zilele de post sau de fruct. Și tot ce trebuia pentru îmbrăcăminte: o pânză de in, de cânepă sau de câlț. Pănură pentru sumane. Opinci din șorici de porc. Colțuni de lână. Numai pieile de oaie se duceau întâi la dubit, apoi la meseriași anume, pentru cusutul căciulilor sau cojoacelor.

De aceea, și câștigurile „patronului” au fost modeste. Ca dovadă nici dugheana n-avea prea mulți cumpărători, decât seara și dimineața. În cursul zilei rar când intra cineva. Până la urmă, Mitică Șandru a și renunțat la dugheană.

Feciorul său, Dumitru, era cel mai mare dintre copii. S-a tras de mic spre școală. A făcut clasele primare în sat, premiant. Apoi a urmat gimnaziul și liceul la Tg. Ocna. Fiindcă acolo avea tatăl său un prieten din armată, care l-a primit în gazdă și i-a fost, astfel, mai ușor.

Vara, când venea în vacanțe, liceanul Dumitru se angaja sezonier, la arie, în vremea treieratului. Devenea temporar un fel de socotitor, care ținea un catastif, lângă agentul agricol. Scria pe fiecare țaran: ce suprafață de grâu a avut, câte kilograme i-au ieșit și câte are de dat cotă către stat. Liceanul Dumitru a fost astfel martor în câteva veri în șir, la scene rurale triste. Mulți consăteni, trecuți abuziv la „chiaburi” lăsau după treierat majoritatea sacilor cu grâu într-o stivă mare, sub un șopron acoperit, de unde camioanele și tractoarele cu remorci încărcau și cărau zilnic zeci și sute de tone de grâu pentru „fondul centralizat al statului”. Încât, mulți din cei ce araseră, semănaseră și-și treieraseră grâul, pe care până atunci îl credeau al lor, plecau acasă numai cu un sac, doi, ori chiar cu doar o jumătate de țihal cu grâu, dintr-un car sau două, pline

cu loitre. Și nu comenta, nu protesta nimeni. Fiindcă – era prin anii 1951-1952, când „lupta de clasă” era în toi – săptămânal, mașina. **duba** securității venea și trecea pe ulițele satului, în miez de noapte, ridicând și ducând, spre locuri necunoscute, câte doi-trei „chiaburi”. Și frica aceasta, că ar putea fi duși spre cine știe ce funduri de Siberie, frica de **duba** securității intrase în sat, ca o dihanie spurcată. Și sătenii – cu fețele pământii, supte, tăcuți și cuminți, cu palmele aspre, bătătorite și crăpate ca scoarța teilor bătrâni – plecau spre case cu ceea ce le rămânea, nădăjduind întru zile mai bune.

Dumitru a văzut și a asistat la zeci și zeci de scene, atunci la arie, lângă sat. Și, de bună seamă, atunci, numai atunci s-a gândit, a chibzuit și s-a oprit asupra hotărârii care i-a cuprins și-a rămas de neînvinș în adâncurile ființei sale. Va merge la facultatea de istorie. Se va ocupa toamai de soarta acestor robi ai pământului! Țăranii – a aflat el, de la părinți, de la oamenii din Sasca – au dus-o greu, au fost umiliți și obidiți sub toate regimurile politice! Ce-ar putea face el pentru dânzii? Prin înaintași, prin moși și strămoși, prin proprii săi părinți se simțea legat, chemat, îndemnat, îndatorat să-și spună și el cuvântul despre acești mucenici ai gliei. Dacă nu putea să ajungă în Parlament, ori în guvern, nădăjduia, măcar, să poată scrie despre soarta țăranilor. Fiindcă scrisul e o mărturie adresată și semenilor și urmașilor. E o mărturie trainică, întocmai ca și piatra Carpaților. E o mărturie fără moarte!

Așa s-a decis și s-a înscris. Dumitru, în 1953, la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași. La Facultatea de Istorie-Filologie. La secția de istorie.

Când și-a văzut numele înscris pe listă, între candidații admiși, a simțit că îl inundă o bucurie tainică, adâncă, o bucurie pe care o trăia și abia o stăpânea în interiorul ființei. Începea să prindă contur un vis zămislit, urmărit, tănuț în acele vacanțe în care se afla și lucra, sezonier, la arie, la Sasca, între țărani.

A muncit cu sârg, în toți anii de studenție. A învățat cu îndârjirea cu care lucrau țăranii de la Sasca, iarna, cu țapinele, la butuci, în pădure. Și-a avut, a obținut primele bucurii ale sânguinței sale în cei cinci ani de studenție, note mari, bursă și, în 1958, la terminarea studiilor, a fost selectat și repartizat ca cercetător științific la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol” la Iași.

II. **Istoricul Dumitru Șandru** s-a preocupat și concentrat – în cadrul secției de istorie contemporană a României – de o singură problemă, de o temă amplă, care i s-a părut fundamentală, de însemnătate și actualitate vitală. Fiindcă, poporul nostru a fost și în bună măsură încă a rămas un popor de păstori și de țărani, așa cum spunea Iorga.

Tema aceasta – **problema agrară** între cele două războaie mondiale, extinsă apoi și în primul deceniu de ocupație sovietică – i s-a părut relativ ușoară, simplă, frumoasă. Dar, pe măsură ce-a pătruns în adâncurile și ascunzișurile ei nesfârșite, nebănuite s-a convins că avea o mie și una de laturi, care se țineau una de alta și dezvăluiau noi și noi fațete, ca și cum ar fi intrat în încăperile unui uriaș labirint. Erau, de fapt, mai multe teme într-o problematică vastă, cât un întreg univers.

De unde trebuia să înceapă?

Dintre principalele subiecte predilecte, importante, captivante, care l-ar fi ajutat apoi să porceadă spre altele, s-a oprit mai întâi asupra reformei agrare din 1921.

Între 1958 și 1971 a cercetat și elaborat lucrarea de doctorat¹ cu această temă – lucrare pe care a prezentat-o la Universitatea „Al. I. Cuza” și pentru care a obținut titlul de doctor în istorie², reușind ca, după încă alți patru ani de cercetare și aprobare, în 1975 să publice în Editura Academiei o amplă sinteză privind *Reforma agrară din 1921 în România*. Așa cum relatează în *Introducere*, autorul își propunea să urmărească și să definească dintru început rădăcinile adânci ale problemei agrare la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea „ca una dintre chestiunile fundamentale”, devenite la ordinea zilei, după răscoalele țărănești din 1888 și, mai ales, cele din 1907, când, după un șir de măsuri provizorii, circumstanțiale, liberalii anunțau în 1913 necesitatea exproprierii unei părți a marii proprietăți. Aveau să urmeze, după promisiunile și declarațiile publice ale regelui și oamenilor politici din fruntea țării elaborarea și finalizarea legilor de reformă agrară³, mai întâi pentru vechiul regat, apoi pentru celelalte provincii, până-n iulie 1921.

Pe baza unui imens material, din arhivele centrale și locale, din toate județele țării, Dumitru Șandru analizează și evaluează, pentru prima oară într-o lucrare monografică, o multitudine de aspecte: stadiul problemei agrare în ajunul elaborării reformei; conținutul legislației agrare – elementele comune și unele particularități generate de acele realități concrete din vechiul regat și din noile provincii unite în 1918 la statul român; organele de expropriere și împroprietărire, componența, competența și căile de procedură; desfășurarea lucrărilor de expropriere și împroprietărire a țăranilor cu loturi și a comunelor cu pășuni și păduri; modul în care s-a socotit și s-a stabilit prețul pământului și plata loturilor primite; motive obiective sau subiective de tergiversări și amânări în aplicarea reformei. În continuare, istoricul stăruie în detaliu și asupra urmărilor esențiale ale reformei: principalele transformări în structura proprietății, regimul de muncă, evoluția producției agricole, ameliorarea nivelului de trai în lumea rurală, evoluția agriculturii românești în întreaga etapă interbelică.

Concluziile istoricului sunt, pe cât de numeroase, ponderate, îndelung și îndrăzneț argumentate, chibzuit și nuanțat formulate, pe atât de noi și de-o indubitabilă factură științifică, având parcă menirea, nemărturisită de-a înlătura, eradica, stigmatiza decisiv și definitiv vechiul „model” anacronic, stalinist, lansat și practicat de „academicianul” filomoscovit Mihail Roller.

Reforma agrară din 1921 – demonstrează istoricul Dumitru Șandru – a generat „transformări structurale însemnate”. A redus considerabil puterea economică și politică a moșierimii. A micșorat cu peste 6.000.000 ha marea proprietate. Au fost împroprietăriți circa 1.500.000 de familii țărănești cu loturi de teren agricol, intrate direct în proprietatea lor, cu pășuni la dispoziția comunelor și, în Transilvania și cu păduri. Reforma agrară a determinat ameliorarea standardului de viață a țăranimii. Țăranii împroprietăriți au făcut eforturi considerabile spre a-și consolida stăpânirea loturilor și spre a realiza venituri sporite, prin selectarea semințelor, cultivarea plantelor mai rentabile și aplicarea unor asolamente complexe⁴. Alte consecințe ale reformei benefice pentru întreaga țară au fost intensificarea și diversificarea culturilor agricole, sporirea preocupărilor pentru prelucrarea materiilor prime oferite de agricultură, lărgirea pieței interne. Se constată – argumentează istoricul Șandru – „un progres general, considerabil, în raport cu situația țăranimii dinaintea reformei”⁵.

Pe de altă parte, însă, se constată, totodată și limite, neajunsuri, neîmpliniri. Abuzuri și încălcări ale legislației de înfăptuire a reformei. Nedefinitivarea lucrărilor de reformă. Organele însărcinate cu punerea în posesie au acționat cu încetineală. Sub pretextul că prin expropriere se realiza o breșă în dreptul sacru și inviolabil de proprietate s-au acceptat numeroase cereri de împotrivire și revizuire în procesele părților implicate. S-au prelungit și nu s-au finalizat multe procese de expropriere.

Dar, nu acestea au fost cauzele esențiale ale menținerii unei crize lente în agricultură. Este vorba, în principal, de „neînregistrarea gospodăriilor țărănești cu credite suficiente și ieftine, cu inventar agricol modern; nestabilirea unor concordanțe între prețurile produselor agricole și prețurile produselor industriale”, adică adâncirea foarfecii prețurilor. În multe cazuri, loturile primite prin împroprietărire nu asigurau familiilor respective și independența economică necesară. La acestea s-au mai adăugat „pulverizarea excesivă a loturilor țărănești”, prin împărțirea continuă a pământului la copii și urmași. Ca urmare a continuat „procesul de proletarianizare în rândul populației rurale”. Alte activități economice și, în primul rând industria, n-au putut absorbi și folosi „surplusul de populație agricolă”⁶.

Despre lozincă de inspirație marxist-leninistă, de sorginte moscovită, a PCR – care suna foarte ademenitor pentru întreaga calicime: „exproprierea integrală și fără plată a pământului, cât și a instrumentelor și vitelor de muncă ale marii proprietăți în folosul țăranilor muncitori” istoricul nu ezita să scrie că „soluțiile asupra problemei agrare, preconizate în congresele Partidului Comunist din România nu corespundeau stadiului de dezvoltare a societății românești din acea vreme”⁷.

Preocupat de investigarea și aprofundarea aceleiași teme – de altfel, istoricul Dumitru Șandru a așezat la baza întregii sale activități istoriografice *principiul concentric*, reluarea, adâncirea, lărgirea, corectarea și completarea aceleiași probleme într-o suită de lucrări și studii

complementare – la un deceniu de la sinteza sus-amintită, el publica volumul *Creditul agricol din România, 1918-1944*⁸.

După ce creionează și fixează elementele definitorii, privitoare la apariția și evoluția creditului agricol la sfârșitul epocii moderne, istoricul își propune să realizeze o amplă sinteză asupra epocii interbelice, din care să se poată afla și judeca „măsura în care băncile cu capital autohton și străin au susținut procesul dezvoltării capitaliste a agriculturii românești”, relevând, atât evoluția organizațiilor de credit agricol, cât și politica de finanțare practică de guvernele⁹ din deceniile 1918-1944. Tema mai fusese cercetată anterior, în general sau parțial, în unele aspecte, de finanțiști, economiști și mai puțin de către istorici – dar, oricum, erau nume cu mare rezonanță, precum Mitiță Constantinescu, Virgil N. Madgearu, Victor Slăvescu, Costin C. Kirișescu și Aurel Vijoli, dintre care câțiva foști miniștri, ultimul chiar în timpul regimului comunist, și acesta abordase tema într-o lucrare apărută cu 5 ani înainte¹⁰.

Dumitru Șandru „lua taurul de coarne”, decis să cerceteze și să illustreze această temă în toate aspectele ei posibile, reluând și amplificând sfera investigațiilor în toate fondurile arhivistice și mai ales în cele mai puțin sau deloc luate în seamă, ca, de pildă: actele băncilor agricole, comerciale, populare, toate fondurile directe și indirecte, care-au putut fi implicate, angajate în formarea și utilizarea creditului agricol. Trebuia – considera istoricul Dumitru Șandru – cercetat și prezentat „în mod unitar tabloul organizației românești de credit agricol dintre cele două războaie mondiale”¹¹. În acest sens sinteza sa avea o structură complexă și reanaliza și reevalua o salbă de aspecte majore ale temei:

- I – evoluția organizațiilor de credit agricol până la primul război mondial;
- II – creditul agricol între anii 1918-1929;
- III – reforma instituțiilor de credit agricol;
- IV – conversiunea datoriilor agricole;
- V – creditul agricol după criza economică;
- VI – băncile comerciale și finanțarea agriculturii;
- VII – politica dobânzilor și rezultatele ei.

Concluziile istoricului erau numeroase și temeinic argumentate, dezvăluind laturi noi ale problemei. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea agricultura românească fusese tot mai puternic cuprinsă în orbita relațiilor capitaliste. Pentru a-și asigura capitaluri de exploatare și investiții, agricultorii și-au creat, încă din ultimele decenii ale veacului al XIX-lea, instrumente proprii de credit – afirmându-se și dezvoltându-se în acest scop trei categorii de instituții: a) societăți bancare ale marilor proprietari funciari rurali; b) bănci ale statului și c) cooperative de credit ale țărănimii. Reforma din 1921 – una din cele mai mari din toate țările beligerante – a sporit considerabil și cererile de capital pentru agricultură. Însă, rețeaua de bănci agricole nu s-a dezvoltat pe măsura trebuințelor. Faptul acesta a generat o dependență permanentă a producătorilor rurali de băncile comerciale. Devalorizarea monedei naționale, insuficiența creditelor, dobânzile ridicate, menținerea foarte ridicată a prețului de capital, nesiguranta investitorilor și afirmarea unui nivel redus de credite pe termen lung și mediu, orientarea țărănimii cu precădere spre contractarea de împrumuturi de la băncile populare. Casa Rurală și Casa de împrumut pe gaș explică o serie de fenomene ca: acumularea datoriilor financiare ale țăranilor, regresul tehnic și randamentul scăzut al producției agricole, lipsa celor mai elementare mijloace de muncă la o parte din gospodăriile mici, existența în continuare a unei suprapopulații rurale și proletarizarea, pauperizarea unei părți a acesteia¹². De altfel, chiar în anii stabilizării economice, între 1922-1926, producția principalelor cereale s-a redus cu 21,7%, iar băncile au refuzat să acorde împrumuturi pe termen lung sau mijlociu țăranilor cu loturi mici.

Istoricul Dumitru Șandru surprinde și dezvăluie un întreg mecanism complex al legăturii indisolubile dintre insuficiența și scumpetea creditului agricol, pe de o parte, și producția agricolă, pe de altă parte, poziția gospodăriilor țărănești față de sistemul de credit și, totodată, cea a moșierimii – care a avut mai multă credibilitate și posibilitate de-a contracta și utiliza credite pe termen lung și mijlociu, încât numai moșierimea a putut transforma unele moșii în adevărate

ferme cu o agricultură intensivă și, în același timp, a găsit mai lesne resurse spre a investi o parte din venituri în fabrici și instalații de prelucrare a materiilor prime agricole.

Autorul analizează și evaluează și efectele crizei asupra diferitor categorii de gospodării agricole, consecințele aplicării legislației referitoare la conversiunea datoriilor agricole, contractarea de noi împrumuturi de către țărani pentru acoperirea unor debite mai vechi față de bănci și cămătări, implicațiile asupra evoluției prețurilor pământului și produselor agricole, modificările survenite în sistemul de credit agricol – între care înființarea Creditului Agricol Ipotecar și ulterior, a Institutului Național de Credit Agricol, deși nici după această dată mici producători agricoli n-au găsit condiții corespunzătoare pentru a beneficia de credite suficiente pentru înzestrarea tehnică și sporirea producției agricole. Fără a fi negate eforturile întreprinse de guvernele din epoca interbelică, pentru trecerea la o agricultură intensivă, istoricul explică pe larg și convingător în ce context s-a menținut și prelungit criza lentă din agricultură, din perspectiva neîndestulării cu capital a acestui important sector al economiei¹³.

Spre a oferi specialistului de azi și de mâine o imagine și mai completă și mai nuanțată, istoricul reanalizează problematica agrară sub noi și foarte diverse unghiuri de vedere, efectuând o amplă radiografie cu privire la **populația rurală**¹⁴, **satul românesc**¹⁵ între cele două războaie mondiale, **reforma agrară din 1945** – despre care s-au făcut în trecut nu prea îndepărtat numeroase exagerări și mistificări¹⁶. De asemenea, unele **mișcări de populație** între anii 1940-1948, o etapă dramatică din istoria României de la sfârșitul și din primul deceniu de după cel de-al II-lea război mondial¹⁷.

Ca unul dintre istoricii de prestigiu ai epocii contemporane – care, vreme de peste patru decenii, a investigat și meditat la un imens volum de informații din arhivele locale și centrale, fiind unul dintre cei mai buni cunoscători ai acestui uriaș univers al lumii rurale românești – istoricul Dumitru Șandru abordează în detaliu și unele aspecte majore parțial sau total inedite, cu implicații asupra societății românești, în general, sau al satului românesc, în special. Astfel, pentru perioada interbelică sunt realizate studii ample referitoare la cauzele, desfășurarea, conținutul, dimensiunile și implicațiile aceluia celebru **proces al optanților**¹⁸ și unele **oferte ale SUA de creditare a României**¹⁹, între anii 1918-1927. Pline de inedite sunt și unele aspecte și fenomene dramatice ce privesc soarta României în ajunul, în timpul și în primul deceniu de după al II-lea război mondial: este vorba de **planurile expansioniste sovieto-ucrainene din anii 1940-1947 privind Bucovina și Maramureșul**²⁰; **propaganda revizionistă a șvabilor și sârbilor din Banat**²¹, între anii 1930-1946; **mișcările de populație**²² la frontiera româno-iugoslavă între anii 1941-1942; **deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică (1945)**²³. De asemenea, istoricul a scos la iveală și aspecte – despre care nu se putea vorbi și scrie până-n 1989, chiar dacă ele au rămas încrustate în arhive și-n conștiința generației care le-a trăit – care ilustrează și stigmatizează nu numai **falsitatea**, dar, uneori și **monstruoșitatea caracterului „eliberator”** al ocupației sovietice, fie în nord-vestul Transilvaniei²⁴, înaintea transmiterii către statul român, în 1945, a zonei ocupate de maghiari în urma Dictatului de la Viena, fie în nord-estul Moldovei²⁵, unde s-a încercat și regizat o **sovietizare** mult mai rapidă și mai de timpuriu decât în restul țării.

Alte aspecte, abordate și elucidate pentru prima dată în istoriografia recentă de către istoricul Dumitru Șandru se referă la **deportarea țiganilor** în Transnistria (1942)²⁶ și la înțelegerea dintre Hitler și Antonescu, din 12 mai 1943, privind **recrutarea sașilor și șvabilor** în armata celui de-al III-lea Reich²⁷.

III. **Ancorat și concentrat cu precădere asupra problematicii agrare** în întreaga epocă contemporană sub toate fațetele ei complexe – nu ne-am propus să exemplificăm aceasta cu toate aspectele din salba bogată a ariei tematice abordate – istoricul Dumitru Șandru s-a afirmat și remarcat prin câteva elemente distincte, care îi fixează și definește un loc propriu, între slujitorii de seamă ai muzei Clio. Dintre aceste elemente, relevante și dominante ni se par câteva. De-a lungul întregii sale activități de peste patru decenii, toate frământările și preocupările sale rămân concentrate fidel pentru istoria lumii rurale. Investigațiile întreprinse în acest domeniu, aprecierile, concluziile sunt periodic reluate, urmărite, lărgite, adâncite, corectate.

completate, nuanțate – cum e cazul, de pildă, cu reforma din 1945, despre care, în 1975 anticipa evaluarea că „a dus la lichidarea moșierimii ca clasă, la împroprietărirea țăranilor, creându-se condițiile obiective și subiective pentru progresul real al agriculturii românești”²⁸, pentru ea în anul 2000 să dedice acesteia o sinteză de 324 pagini, în care s-o reanalizeze științific, în spirit critic, relevând ceea ce se ascundea sub aparentul caracter democratic al acestei măsuri, după care a urmat sovietizarea masivă și forțată a agriculturii românești.

O altă constantă și dominantă a operei sale istorice o constituie faptul că, atât în prezentarea, cât și în evaluarea aspectelor, proceselor, fenomenelor, evenimentelor istorice tratate, Dumitru Șandru trimite selectiv și sugestiv, atent și frecvent la informațiile de arhivă, nelăsând loc aprecierilor pripite, subiective, dictate sau influențate de circumstanțe ale puterii politice.

Așa se explică și faptul că, lucrările lui Dumitru Șandru s-au bucurat și continuă să se bucure de interesul, aprecierea și citarea frecventă din partea confracțiilor săi, din țară și din străinătate, ori de câte ori se fac referiri la evoluția problemei agrare în România contemporană.

Astfel, cunoscutul și eruditul istoric Gheorghe Buzatu, recenzând sinteza sa despre reforma agrară din 1921, scria: „putem afirma că lucrarea lui D. Șandru reprezintă o operă de o calitate excepțională a producției istoriei contemporane românești”²⁹. Și reputatul istoric și profesor de la Universitatea din Illinois, SUA, Keith Hitchins, în cea de-a doua ediție a lucrării *România între anii 1866-1947*, considera că, pentru cunoașterea și înțelegerea problemei agrare din România de după primul război mondial „cea mai cuprinzătoare abordare modernă (...) este D. Șandru, *Reforma agrară din 1921 din România* (București, 1975)”³⁰. Despre volumul *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale* (1980), același istoric, Keith Hitchins, scria în 1998 „această lucrare reprezintă un ghid indispensabil pentru studierea tuturor aspectelor vieții rurale” din România³¹.

Despre *Reforma agrară din 1945 în România* (2000) a lui Dumitru Șandru, istoricul german Krista Zach scria: „Lucrarea istoricului ieșean este clară și directă în exprimare, corectă metodologic și sub aspectul conținutului, iar din punct de vedere științific ea conține numeroase aspecte noi, este curajoasă și convingătoare”: el conchidea în finalul aprecierilor sale, că: „avem de-a face aici cu prima cercetare a unei teme, care corespunde cerințelor unei abordări corecte și obiective, lucide și științifice”³².

Fiind vorba despre un eveniment, care în literatura marxistă a fost, în mod frecvent denaturat, *Reforma agrară din 1945* (2000) scrisă de Dumitru Șandru s-a bucurat de o atență și pertinentă analiză și evaluare în publicațiile de istorie din țară. Astfel, într-o amplă recenzie, Dorin Dobrințu ajunge la concluzia că: „studiul lui Dumitru Șandru se prezintă riguros, documentat, fără ipoteze șchioape, cu afirmații îndelung măsurate. Nu este, fără îndoială, o lectură pentru relaxare, ci una necesară pentru înțelegerea unei probleme cu repercusiuni majore asupra societății românești. Va rămâne mult timp, cu siguranță, lucrarea de referință, privind ultima mare reformă agrară din vechea Românie”³³.

Și celelalte sinteze ale istoricului s-au bucurat de aprecieri consistente. Astfel, despre cea mai recentă dintre lucrările sale – *Mișcări de populație în România (1940-1948)*, apărută în 2003 la Editura Academiei (430 pagini) – Adrian Riza, directorul săptămânalului „*Țimpul*” scria: „preocupat până acum cu deosebire de problemele satului românesc și ale populației rurale, Dumitru Șandru aduce în elaborarea lucrării pe care o prezentăm (și pe care o recomandăm călduros cititorilor noștri) un exercițiu al **integrării documentului** (F. Braudel) exemplar și o probitate științifică fără cusur. Aș îndrăzni să afirm, ca vechi braudelian, ce mă aflu, că, avem de-a face cu o pilduitoare utilizare a principiilor de investigație istorică impusă de școala de la „*Nouvelle Histoire*” și, deci, cu o carte care înseamnă pentru istoriografia noastră, în egală măsură, o operă inovatoare, trăsătură asupra căreia s-ar cere să mediteze mulți”³⁴.

Și – fără a continua și epuiza șirul acestor aprecieri – am dori să se retina că, în ultimii ani, nu există nici o sinteză generală asupra istoriei României, în care lucrările lui Dumitru Șandru să nu fie citate ca „instrumente indispensabile în studierea tuturor aspectelor vieții rurale”³⁵, de către istorici, ca: Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban

Papacostea, Pompiliu Teodor³⁶, Ion Scurtu și Gheorghe Buzatu³⁷, Ion Agrigoroaiei³⁸ etc., pentru a nu ne referi decât la o parte din aceștia.

Or, pentru orice specialist, care scrie istorie, faptul că lucrările sale devin instrumente de referință, atât pentru sintezele de istorie națională, cât și-n abordările istoricilor străini despre România reprezintă cea mai elocventă recunoaștere a valorii travaliului său științific.

IV. Pe lângă activitatea istoriografică propriu-zisă. Dumitru Șandru s-a afirmat și pe alte planuri și abordări cultural-științifice. Astfel, el a colaborat la peste 20 de volume tematice, redactate sub egida Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” și a publicat peste 200 de studii, articole, note și peste 100 de recenzii în revistele de istorie din țară și de peste hotare. De asemenea, din 1971, când a obținut titlul de doctor în istorie, a fost cooptat în comitetul de redacție al „Anuarului Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași”, preocupându-se sistematic de apariția la timp, în condiții optime și de difuzarea acestei prestigioase publicații de istorie, apreciată atât în țară, cât și în străinătate.

Între 1977-1990 a activat și în comitetul de redacție al revistei „Cercetări Agronomice din Moldova”, iar din anul 1993 și până în prezent a fost cooptat și activează în redacția revistei „Arhivele totalitarismului” de la București, devenind, totodată, membru al Consiliului Științific al Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului. În același timp, istoricul mai face parte din comitetele de redacție al revistei „Cercetări istorice”, seria nouă, ce apare la Iași și al Buletinului „Ion Creangă”.

Istoricul Dumitru Șandru a fost în ultimele cinci decenii o prezență activă în viața cultural-științifică din țară și străinătate. Între acțiunile de anvergură menționăm: implicarea sa directă în organizarea și coordonarea celui de-al doilea simpozion național *Din istoria agriculturii în România*, ce s-a desfășurat în zilele de 5-7 noiembrie 1971 la Iași, participarea la Colocviul Internațional, organizat de *Association Agraires Internationales d'Etude du Sud-Est Europeene*, pe tema *Les structures agraire des pays sud-est europeene pendant la periode de 1919-1933*, în cadrul căreia, istoricul ieșean a prezentat, în numele României, comunicarea *The Structure of the Landed Property in Romania between 1918-1945*. Sinteza aceasta a apărut în revista internațională „Cahiers internationaux d'histoire economique et sociale” la Geneva, în 1978, putând fi astfel, ca o bună parte din rezultatele scrierilor sale istorice, să fie difuzată și receptată în rândurile specialiștilor din cele mai diverse țări ale lumii.

Posibilitățile istoricului de a-și răspândi în cercurile științifice de peste hotare – și, totodată, de-a investiga unele arhive străine în strânsă legătură cu temele sale predilecte – au fost înlesnite de câteva ocazii importante. Astfel, în lunile mai-august 1981 a efectuat un stadiu de documentare în SUA, în urma unei burse obținute din partea Fundației I.R.E.X. Cu acest prilej, a efectuat fructuoase cercetări și a reușit să colecteze un bogat material inedit – despre unele aspecte necercetate, referitoare la viața economică, socială și politică din România veacului al XX-lea – din Arhivele Naționale ale SUA, din Washington D.C. și din Arhivele Fundației Rockefeller, din North Tarrytown, din statul New York. Rezultatele acestor investigații au fost incluse, fie în sintezele monografice publicate ulterior, fie în diverse studii și articole publicate îndeosebi în „Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol” și „Analele Universității „Al. I. Cuza” din Iași”, seria istorie.

Un al doilea prilej fericit l-a constituit deplasarea sa în SUA, în intervalul martie 1984-septembrie 1986, în calitate de Visiting Professor, trimis de Ministerul Educației și Învățământului, pentru a susține un ciclu de prelegeri la Universitatea de Stat din Portland, Oregon. În cadrul cursurilor speciale, finanțate de Fundația Fulbright, predate în SUA – ca, de pildă: *Istoria României, Istoria țărilor din sud-estul Europei în secolele XIX-XX, Statele din sud-estul Europei în anii celui de-al doilea război mondial, Introducere în istoria culturii și civilizației românești* – a avut prilejul să facă cunoscute cercurilor occidentale, în general, și celor americane, în special, rezultatele și opiniile recente ale istoriografiei românești. Cu același prilej, istoricul a luat parte la două sesiuni științifice din SUA, organizate la Portland, Oregon și la Reno, în Nevada, în cadrul cărora a prezentat comunicări științifice, axate pe teme ca: *Partidele politice din România interbelică și apariția și dezvoltarea statului național român*. În

același timp, profitând de prezența sa în SUA, vreme de doi ani, istoricul ieșean a organizat o conferință la Asociația de Studii Slave, de pe lângă Universitatea de Stat din Eugene, Oregon, unde a prezentat sinteza *Partidele țărănești din țările din răsăritul Europei*³⁰.

Dumitru Șandru s-a afirmat, în toți anii de după absolvirea cursurilor universitare și ca un neobosit animator și slujitor al eforturilor pentru cunoașterea istoriei naționale în rândul celor mai diverse categorii sociale, prin emisiuni la radio și televiziune, prin conferințe în întreprinderi și instituții, prin numeroase articole în presa locală ieșeană și centrală, prin simpozioane, mese rotunde, dezbateri publice, el s-a implicat permanent în popularizarea și explicarea, în aniversarea și prezentarea unor evenimente și personalități din istoria patriei.

Pe de altă parte, activitatea științifică, bogată și valoroasă, prestigiul și stima pe care și le-a câștigat și de care s-a bucurat în rândul colectivului de cercetători ieșeni l-au propulsat în ianuarie 1990 în funcția de secretar al Consiliului Științific al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, iar în iunie 1991, în aceea de director adjunct – transformată și asimilată ulterior cu aceea de secretar științific, funcție în care s-a aflat și implicat, cu dăruire și calități manageriale, cu demnitate și responsabilitate până la ieșirea sa la pensie, la 1 septembrie 1995.

După ieșirea la pensie a continuat să revină la Institut, între colegi și prieteni, ca într-o nedespărțită și îndrăgită familie, fiindcă locul de muncă i-a devenit casa în care a plămuit și a trăit cele mai mari împliniri ale vieții.

Pe de altă parte, experiența didactică dobândită, fie ca Visiting Professor la universitățile americane, fie la unele cursuri ținute în centrul universitar ieșean, mai ales după trecerea institutelor de cercetare ale Academiei Române în subordinea Ministerului Educației și Învățământului, i-au înlesnit și i-au stimulat interesul ca, începând cu anul universitar 1995/1996 să dea curs solicitării conducerii Universității „Dunărea de Jos” de-a se angaja și ocupa prin concurs postul de profesor cu plata prin cumul la disciplinele: Istorie contemporană a României și Istorie universală contemporană. În acest fel, dialogul permanent și ardent cu studenții l-a ademenit și reținut în ultimul deceniu, oferindu-i posibilitatea ca, din comorile spirituale adunate timp de-o viață și nelăsate încă în paginile cărților, să le împărtășească tinerilor dornici să se inițieze, atât în tainele cunoașterii istoriei, cât și în cele ale cercetării și scrierii istoriei de către viitorii profesori.

Activitatea didactică universitară nu l-a împiedicat, ci, dimpotrivă, l-a mobilizat și stimulat să-și urmeze și completeze travaliul științific. Astfel că, celor trei volume publicate înainte de 1995, le-a adăugat, între timp, alte trei, axate cu precădere pe aceeași tematică vastă și generoasă, a agriculturii românești de după 1918. Și – a se reține, încă un fapt nu lipsit de semnificație – din cele șase lucrări ample, patru dintre ele au fost publicate în Editura Academiei Române. Aceasta spre deosebire de toate celelalte surate într-ale tipăririi, își are un regim special. Pe de o parte e vorba de exigențele sporite ale celui mai înalt forum științific al țării, iar pe de altă parte, editura trimite un important număr din lucrările apărute sub egida sa la marile biblioteci din țară și străinătate, asigurând astfel circulația celor mai valoroase rezultate ale creației spirituale românești.

În prezent, istoricul Dumitru Șandru – dornic să contribuie prin prestigiul și experiența sa didactică și științifică la consolidarea învățământului superior de pe meleagurile sale natale – lucrează din toamna anului 2003 ca profesor titular, consultant și îndrumător de doctorat, în cadrul catedrei de istorie, de la Facultatea de Istorie și Geografie, din cadrul Universității „Ștefan cel Mare” din Suceava.

Recent, el a predat la Editura Enciclopedică încă două tomuri, care constituie cea mai amplă sinteză monografică, dedicată cooperăției rurale din România, de la primele ei începuturi și până la lovitura de stat de la 23 august 1944. De asemenea, istoricul a delimitat o altă lucrare, ce va fi predată aceleiași edituri – o monografie intitulată *Ordonanța definitivă*, în care reanalizează și evaluează în spirit critic contextul intern și internațional în care s-a pregătit, desfășurat și finalizat procesul din Dealul Spirii, intentat elementelor de extremă stângă, care s-au autointitulat „comuniști” și s-au angajat să acționeze în solda Kominternului, a Moscovei, împotriva României proaspăt întregite. În același timp, istoricul a elaborat și predat un amplu

capitol, dimpreună cu studiul introductiv pentru un volum de studii, închinat colectivizării agriculturii în România – volum ce apare sub egida Academiei Regale Britanice de Științe, în colaborare cu Universitățile din Ohio și California⁴⁰.

Activitatea științifică și didactică se completează și armonizează cu începuturile din anul 1990 prin eforturile și contribuția domniei sale la pregătirea, instruirea, educarea și formarea viitorilor specialiști în domeniul istoriei, în cadrul cursurilor postuniversitare, la forma cea mai înaltă: îndrumarea și conducerea științifică a doctoranzilor, fie la învățământul de zi, fie la cel fără frecvență. Până la această dată, 15 tineri și-au elaborat și publicat lucrările de doctorat sub îndrumarea și conducerea sa și încă pe-atâția se află în faza documentării sau definitivării tezelor de doctorat. Este și această activitate migăloasă, laborioasă, o nouă și valoroasă dimensiune a personalității lui Dumitru Șandru.

V. La cei 70 de ani de viață, pe care i-a împlinit recent (în toamna anului 2004), Dumitru Șandru află – într-un posibil și intim bilanț al strădaniilor sale de până acum – suficiente însemne durabile, care să-i creeze satisfacții, bucurii, îndemnuri și nădejdi pentru noi eforturi și împliniri.

Tăcut, modest, ordonat, disciplinat, respectuos și respectat, sprinten, de statură mijlocie, poate chiar ușor bondoc, dar fără burtă, blond, cu fața ușor ovală, cu sprâncenele încărunțite și cu părul rărit și înălbit, cu o înfățișare care-l arată cu 8-10 ani mai tânăr, pușcând din zori și până-n noapte, aprinzând țigară de la țigară, vorbind puțin și graseiat – aidoma croitorului, care măsoară de zece ori postavul până ce-l taie pentru croială – Dumitru Șandru își urmează, cu meticulozitate și onestitate același destin profesional, pe care l-a visat și onorat, din anii de liceu, studenție de când, venind în vacanțe, vara, se angaja ca sezonier la arie, la Sasca Mică, gândind să scrie despre țărani și numai despre ei, toată viața.

Într-adevăr, opera lui, dedicată în cvasitotalitate țăranimii are o semnificație complexă, de însemnătate vitală pentru cunoașterea societății românești contemporane. Ea reprezintă pentru specialiști un principal instrument de-a urmări și reconstituiri aproape o jumătate de secol din evoluția celei mai vechi și mai numeroase clase sociale românești. Cititorii de rând, simplii iubitori ai istoriei, află în lucrările sale o mie și una de întrebări și răspunsuri despre acești truditores ai gliei și făuritori anonimi ai atâtor comori materiale și spirituale, fără care viața ar fi pur și simplu de neconceput. De aceea, opera lui e și un cald și nemărturisit omagiu adus celor mai blânzi și mai răbdători, mai cuminiți și mai cinstiți truditores, dintre fiii cei mulți, tăcuți și întotdeauna mai puțin avuți, pe care se sprijină și trăiește țara. Însă, opera sa este, într-un anumit fel, și dureros de actuală. Fiindcă lasă încă multe întrebări pentru azi și pentru mâine.

După cele două mari reforme agrare, din 1921 și 1945, ce-au urmat după cele două conflagrații mondiale, după acel experiment sovietic, dostoievskian, samavolnic și nevolnic, al colhozului – sistem înjurat și blestemat de țărani, cel puțin în gând, dacă n-au putut-o nici spune, nici scrie nicicând aproape o jumătate de veac – țăranii au devenit iarăși proprietari, dar nu cei care-au fost odinioară, ci copiii, nepoții celor oropsiți, amăgiți și obidiți, deportați și exterminați ori emigrați peste țări și mări.

... Părinții lui Dumitru Șandru, Catinca și Mitică, s-au strămutat de mult în cimitirul sărac și posac, între brazii înalți și foșnitori de la intrare în Sasca Mică de la crucile drumurilor, care se întretaie, spre apus, spre Cornu Luncii și spre deal, către Sasca Nouă.

Peste drum de cimitirul satului, într-o livadă străjuită de tei și salecâmi era cândva conacul lui Râpeanu, fostul administrator al boierului Gogu Zamfirescu. În acest conac, în anii ocupației sovietice și ai regimului comunist, inspirat și instalat de ocupanți, a fost între 1962-1989 sediul CAP-ului. Doamne! Câtă hărmălaie și viespăraie, nu atât de țărani, cât, mai ales de socolitori, normatori, brigadierii, activiști etc. ce s-au aflat și s-au perindat pe-aici, până mai ieri!

Acum, fostul sediu al CAP-ului s-a gărbovit. S-a risipit. A îmbătrânit. Din fostul conac trecut ca printr-un potop năvălitor al vandalilor n-a mai rămas, într-o jalnică stare de provizorie folosință, decât odaia dinspre șosea, unde, vreme de 3-4 decenii în șir fusese biroul temutului „tovarăș” președinte al CAP-ului. Acum, aici s-a improvisat un ... bufet. Bătrânii și femeile, care

pleacă dimineața ori se întorc seara de la câmp. trag căruțele în șanțul dinspre cimitir și mai intră, când și când, la bufet, pentru o bere, vara, ori pentru țigări și chibrituri.

Satul e ca o casă veche. În el n-au mai rămas decât, mai ales, bătrânii și, într-un număr mai mare, gospodinele bătrâne, cele mai multe, dar și mai tinere, cele ale căror soți le-au plecat la lucru în Italia, Grecia, Spania, Israel ori, mai puțini, în țară, la diferite șantiere.

Pământul care s-a împărțit după 1989 copiilor, nepoților și urmașilor – dintre urmași unii s-au aflat în țară, iar alții peste hotare și s-au reîntors temporar din străinătate – își are și el stăpânii în cel puțin trei ipostaze diferite. În sat trăiesc aproximativ 35-40% dintre noii proprietari, însă, dintre aceștia, cei mai mulți sunt oameni în vârstă și neveste ale celor plecați la lucru. Alții, care au luat titluri de proprietate sunt orășeni, muncitori, medici, ingineri, profesori, ziașiți, militari, polițiști, paznici, gardieni publici, stabiliți în diferite localități din perioada industrializării forțate – numărul acestora variază la Sasca Mică între 30-35%. Din această a doua categorie de proprietari, unii își dau loturile în parte rudelor sau prietenilor, prin bună și vremelnică înțelegere, fiind, astfel, într-o dublă ipostază, la salariați ai statului și, totodată, de rentieri – care iau la sfârșitul anului agricol câțiva saci de grâu, de cartofi, o jumătate de porc etc.; alții, care sunt mai aproape se ambiționează să-l lucreze ei înșiși: vin în zilele libere, sâmbăta și în concedii, aume drămuluite, ori cu scutiri medicale măsluite și își aduc astfel aminte că „neam din neamul” lor au fost țărani și nu se sfiesc să o spună că și pe ei „îi cheamă pământul”. Sunt și orășeni care, fiind ieșiți la pensie, ori rămași șomeri, s-au reîntors în satul de baștină și au redevenit ... țărani. O a treia categorie sunt cei care, în baza titlului de proprietate și-au vândut pământul ori chiar îl lasă în paragină, necultivat, până i-o mai crește pretul și or găsi amatori care să le dea cât mai multe parale.

Toate aceste lucruri – cât și multe altele, ca, de pildă: că reforma agrară de după 1989 a fost un act de dreptate socială, dar și una de factură medievală, fiindcă nu se stopează fărâmițarea loturilor individuale, organizarea și înzestrarea tehnică e încă mult deficitară, pământul se lucrează încă, în cele mai multe cazuri, cu vitele și producția e foarte scăzută și scumpă; nu se fac investiții și împrumuturi avantajoase pe termen lung, nu sunt încă nici condiții, nici posibilități decisive de-a se trece la metode și mijloace agrotehnice intensive – Dumitru Șandru le știe și le discută uneori cu sătenii de azi, când revine la Sasca Mică în concediu sau numai pentru câteva zile, să se reîntâlnească cu Ticu, fratele său, care-i profesor de istorie la școala comunală din centru, de la Cornu Luncii, ori cu Floricica, sora care trăiește la Fălțiceni.

Dumitru Șandru revine la Sasca Mică mai ales vara și toamna să aprindă o lumânare, lângă crucea din piatră, care străjuiește la căpătâiul părinților săi. Catinca și Mitică. Se așează pe băncuța de lângă mormânt, le mulțumește în gând pentru tot ce-au făcut pentru dânsul, că l-au ajutat încalte să se ridice și să se salte din condiția în care s-au aflat și părinții, și moșii, și strămoșii săi, aceea de robi ai pământului. Și, uneori, se întâmplă să-l oprească vreunul din sătenii în vârstă și să-l întrebe, cât în glumă, cât în serios: „Ei ce crezi dumneata, domnișorule, oare cum om pute-o scoate noi la capăt cu beleaua asta de pământ, că toate s-au scumpit – și prăjina de arat și semănat, și semințele, și motorina, și îngrășămintele ... și ... ai auzit, dumneata, cât costă o zi la coasă la Sasca Mică? ... Trei sute de mii de lei, cu mâncare, cu băutură în plus!... Și, din agricultorii ce-au fost odinioară, n-au mai rămas acum decât moșnegii, ca mine, și văduvele...”

... Și Dumitru Șandru tace, rămâne pe gânduri și în sinea lui își spune, ca și Mircea Eliade – în acel interviu celebru *L'Épreuve du Labyrinthe* (1990), consemnat de Claude-Henri Roquet – în care compara viața (în acest caz **istoria**) cu un labirint; și savantul conchidea: **„viața nu e făcută dintr-un singur labirint: încercarea se reînnoiește!”**¹⁴¹

Da! Trebuie luat totul de la capăt. O dată! Și-ncă o dată! Și iarăși! De câte ori e nevoie!

NOTE:

- ¹ Dumitru Șandru, *Reforma agrară din 1921 în România*. București, Editura Academiei Române, 1975. 359 pagini.
- ² Idem, *Memoriu de activitate*, 18 septembrie 2004. Iași, p. 1.
- ³ Idem, *Reforma agrară din 1921....*, p. 5
- ⁴ *Ibidem*, p. 350-351
- ⁵ *Ibidem*, p. 351
- ⁶ *Ibidem*, p. 352-355
- ⁷ *Ibidem*, p. 356-357
- ⁸ Dumitru Șandru, *Creditul agricol în România, 1918-1944*, București, Editura Academiei Române, 1985. 179 pagini
- ⁹ *Ibidem*, p. 8-9
- ¹⁰ *Ibidem*, p. 21-23
- ¹¹ *Ibidem*, p. 10.
- ¹² *Ibidem*, p. 168-169
- ¹³ *Ibidem*, p. 170-172
- ¹⁴ Dumitru Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*, Iași, Editura Academiei, 1980, 213 pagini
- ¹⁵ Idem, *Satul românesc între anii 1918-1944*, Iași, Editura "Cronica", 1996, 477 pagini
- ¹⁶ Idem, *Reforma agrară din 1945 în România*. București, Editura Academiei, 2000. 324 pagini
- ¹⁷ Idem, *Mișcări de populație în România (1940-1948)*. București, Editura Enciclopedică, 2003. 430 pagini
- ¹⁸ Idem, *Procesul optanților*, în vol. *Titulescu și strategia păcii*. Iași, Editura Junimea, 1982. p. 168-192
- ¹⁹ Idem, *Oferte americane de creditare a României între 1918 și 1927*, în vol. *Relații româno-americane în timpurile moderne*. Iași, Editura Universității "Al. I. Cuza", 1993. p. 211-230
- ²⁰ Idem, *Bucovina și Maramureșul în planurile iredentei ucrainene 1940-1947*, în vol. *Relațiile româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1991, p. 349-374
- ²¹ Idem, *Propaganda revizionistă a șvabilor și sârbilor din Banat (1930-1946)*, în vol. *Problema iugoslavă. Studii și marginalii*, Timișoara, Editura Meridian 21, Delta, 1998, p. 76-100
- ²² Idem, *Mișcări de populație la frontiera româno-iugoslavă (1941-1942)*, în *op. cit.*, p. 101-110
- ²³ Idem, *Deportarea etnicilor germani din România în Uniunea Sovietică, 1945*, Sibiu, lucrare apărută sub egida Forumului Democrat German din România, 1994, p. 5-14
- ²⁴ Idem, *Regimul locuitorilor din nordul Transilvaniei*, în vol. *Sovietizarea nord-vestului Transilvaniei, 1944-1950*, Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1996, p. 65-75
- ²⁵ Idem, *Instaurarea administrației comuniste în Moldova*, în vol. *6 martie 1945. începuturile comunistării României*, București, Editura Enciclopedică, 1995, p. 59-77
- ²⁶ Idem, *Deportarea țiganilor în Transnistria, 1942*, în vol. *Deportarea rromilor în Transnistria. De la Auschwitz la Bug. Rromii din România*, în "Studii și documente", Cluj, Editura Aven amentza, 2000, p. 52-62
- ²⁷ Idem, *Convenția româno-germană din 12 mai 1943 și recrutarea sașilor și șvabilor în armata Reich-ului*, în vol. *Istoria și teoria relațiilor internaționale. Studii*, Iași, Editura Cantes, 2000, p. 298-307
- ²⁸ Idem, *Reforma agrară din 1921....*, p. 358
- ²⁹ "Revue Roumaine d'Histoire", nr. 4/1978, p. 739
- ³⁰ Keith Hitchins, *România (1866-1947)*, ediția a II-a, traducere din limba engleză de George Potra și Delia Răzdolescu, București, Editura Humanitas, 1998, p. 559
- ³¹ *Ibidem*
- ³² Vezi volumul *România în obiectiv. Limbă și politică. Identitate și ideologie în transformare*. München, Editura Südostdeutschen Kulturwerk, 1998 și Krista Zach, *Studiul agrar-istoric al lui Dumitru Șandru despre "Reforma agrară din 1945 în România și țărânii germani"*, p. 213-226
- ³³ Dorin Dobrinescu, *Reforma agrară din 1945 în România, de Dumitru Șandru*, în "Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă", nr. 1/2002, p. 397-398
- ³⁴ Adrian Riza, *O cercetare istorică remarcabilă – Mișcări de populație în România (1940-1948) de Dumitru Șandru*, în "Timpul", nr. 39/24-30 septembrie 2003

- ³⁵ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor. *Istoria României*, București, Editura Enciclopedică. 1998, p. 484
- ³⁶ *Ibidem*, capitolul *Epoca contemporană*
- ³⁷ Ion Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX*, "Colecția cărților de referință", seria Istoriei, București, Editura Paideea. 1999
- ³⁸ Ion Agrigoroaiei, *România interbelică*, vol. 1, Iași, Editura Universității "Al. I. Cuza". 2001, p. 45-246
- ³⁹ Dumitru Șandru, *Memoriu de activitate*. 18 septembrie 2004, p. 2-3
- ⁴⁰ *Ibidem*, p. 1-4
- ⁴¹ Mircea Eliade, *Încercarea labirintului*, Cluj-Napoca, Editura Dacia. 1990, p. 157.